

Οικονομική ελευθερία, κοινωνικός φιλελευθερισμός και δημοσιονομική επίγνωση

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

ΧΑΙΡΟΜΑΙ ΓΙΑΤΙ ΛΑΜΒΑΝΩ τον λόγο τελευταίος και έτσι ο ρόλος μου είναι εύκολος καθώς προηγήθηκε μια στιβαρή παρουσίαση από τον Αντιπρόεδρο του Συμβουλίου Επικρατείας *Αθανάσιο Ράντο*, που συνέδεσε τους προβληματισμούς του βιβλίου με τους προβληματισμούς της νομολογίας. Ακολούθησε η διεπιστημονική θεώρηση του *Γιάννη Μεταξά*, η στέρεη δογματική προσέγγιση της οικονομικής ελευθερίας και η αναζήτηση της ακριβούς συνταγματικής θεμελίωσής της που έκανε ο αγαπητός μου *Αντώνης Μανιτάκης* με τον οποίον μας συνδέουν όλα αυτά που ακούσατε και ακόμα περισσότερα και ο *Μάκης Σαμπουντζόγλου*, μας υπενθύμισε το σύμπαν των οικονομικών θεωριών, μέσα στο οποίο τοποθετείται το βιβλίο του *Πέτρου Παραρά*. Μας υπενθύμισε επίσης, με διακριτικότητα και έμμεσο τρόπο, ότι στις κοινωνικές επιστήμες, συμπεριλαμβανομένης και της οικονομικής και της νομικής επιστήμης, τα όρια μεταξύ επιστήμης και ιδεολογίας είναι δυσδιάκριτα.

Αυτή τη διαπίστωση την καθιστά θεμέλιο του βιβλίου του για την οικονομική ελευθερία και τον οικονομικό φιλελευθερισμό ο *Πέτρος Παραράς*. Το επιβλητικό του βιβλίο αναφέρεται σε ένα αγαπημένο θέμα του συγγραφέα. Δεν είναι η πρώτη ενασχόλησή του με αυτό. Θα έλεγα ότι περισσότερο κωδικοποιεί και εμβαθύνει απόψεις που τις είχε κατά καιρούς διατυπώσει, αλλά τώρα τις συναθροίζει συστηματικά και βεβαίως τις αξιολογεί με έναν πιο συνθετικό τρόπο.

Το βιβλίο κινείται σε δυο επίπεδα. Πρόκειται στην πραγματικότητα για δυο βιβλία. Το πρώτο επίπεδο είναι αυτό της κίνησης και της θεωρίας των πολιτικών ιδεών. Ο *Πέτρος Παραράς* έχει αφιερώσει πολλές μελέτες του στην οικονομική ελευθερία αλλά τώρα κάνει κάτι παραπάνω. Θέλει να αυτοσυστηθεί εξαγγέλλοντας την ιδεολογική του ταυτότητα, τώρα στο 2019, θα δούμε ποια είναι αυτή. Το δεύτερο επίπεδο είναι αυτό της συνταγματικής θεωρίας και της ερμηνείας του Συντάγματος περί το άρθρο 5 – θα δούμε τι

ακριβώς. Αυτό είναι ένα πιο συμβατικό επίπεδο, το οποίο όμως θέλει προφανώς να το προσεγγίσουμε υπό το φως της ιδεολογικής του αυτοτοποθέτησης και βεβαίως πρέπει να αξιολογήσουμε τα δυο αυτά επίπεδα σε συνδυασμό.

Μας λέει λοιπόν, ο *Πέτρος Παραράς*, αφού έζησε πολλές καταστάσεις, – λειτουργησε ως δικαστής, ως ακαδημαϊκός δάσκαλος, είναι πάντα ένας πολίτης, ένας ενεργός δικηγόρος – πως τώρα πιστεύει στον «Κοινωνικό Φιλελευθερισμό» και ότι αυτός που είναι το *credo* του το προσωπικό συμβαίνει να είναι και συνταγματικός καταναγκασμός, δηλαδή ότι και η συνταγματική επιταγή είναι να έχουμε στην Ελλάδα ένα σύστημα «Κοινωνικού Φιλελευθερισμού». Επιπλέον, για να μην έχουμε προβλήματα ιδεολογικής και πολιτικής γεωγραφίας, μας λέει επίσης ανοιχτά, ότι αυτός ο «Κοινωνικός Φιλελευθερισμός», όπως τον εννοεί, δεν απέχει καθόλου από τον «Φιλελεύθερο Σοσιαλισμό». Αυτό έχει πολύ μεγάλη σημασία προκειμένου να παρακολουθήσουμε τη συνέχεια. Αλλά, όπως ακούσαμε μόλις προηγουμένως, αυτό δεν μας λύνει το βασικό πρόβλημα, που είναι πάντα εάν θα ξεκινάμε τη συζήτηση από το ζήτημα της αναδιανομής και της κοινωνικής δικαιοσύνης, εάν θα αναζητούμε διάφορες εκδοχές της θεωρίας της δικαιοσύνης που τις τελευταίες δεκαετίες έχουν συγκροτήσει τον πολύ μεγάλο βιβλιογραφικό πλούτο της λεγόμενης «ακαδημαϊκής σοσιαλδημοκρατίας» διεθνώς, συμπεριλαμβανομένων και πολλών αμερικανικών, φιλελεύθερων απόψεων (με την έννοια των liberals), οι οποίες είναι προοδευτικές και είναι τουλάχιστον σοσιαλδημοκρατικές, για να μη πω και ριζοσπαστικά σοσιαλιστικές σε σχέση με τα ευρωπαϊκά δεδομένα. Η θεμελιώδης ένσταση είναι ότι είναι πρωθύστερο να μιλάμε για θεωρίες της Δικαιοσύνης και της αναδιανομής, εάν δεν έχουμε λύσει πριν βασικά προβλήματα παραγωγής, εθνικού πλούτου, ανταγωνιστικότητας. Άρα όλα αυτά τα ζητήματα είναι πιο απαιτητικά από ότι φαίνονται δια γυμνού οφθαλμού.

Άλλωστε, αυτό το οποίο υφέρπει στην ανάλυση του *Πέτρου Παραρά* – πάντως έτσι διαβάζω το βιβλίο και τις υποσημειώσεις στις οποίες αναφέρθηκε ο Γιάννης Μεταξάς προηγουμένως – είναι ότι στη διεθνή οικονομία δεν κυριαρχούν θεωρίες, ούτε ιδεολογικές αυτοτοποθετήσεις, ούτε δογματικές αναζητήσεις για την οικονομική ελευθερία. Κυριαρχεί ο πραγματισμός. Μπορούμε να αναρωτηθούμε, πολύ απλά, τι σημαίνει σε οικουμενικό επίπεδο η οικονομική ελευθερία σήμερα στην Κίνα, τη Ρωσία ή τη Βραζιλία; Για ποια οικονομική ελευθερία μπορούμε να μιλήσουμε όταν υπάρχουν σοβαρά προβλήματα πολιτικών ελευθεριών, ανθρωπίνων δικαιωμάτων και κράτους δικαίου; Άρα υφίστανται καταστάσεις που πρέπει να τις προσεγγίσουμε με έναν πιο καχύποπτο και πολύπλοκο τρόπο.

Για να το πω διαφορετικά, πώς συνδυάζεται η οικονομική ελευθερία στις ημέρες μας με διάφορες μορφές dumping που κάνουν πολλές χώρες; Dumping δημοκρατικό, δικαιοκρατικό, περιβαλλοντικό, εργασιακό, ασφαλιστικό και βεβαίως δημοσιονομικό και φορολογικό. Αν σκεφτούμε με παγκόσμιους όρους, τα ζητήματα της οικονομικής ελευ-

θερίας δεν υπακούουν σε καμία θεωρία και καμία προδιαγραφή. Αν, βεβαίως, θέλουμε να προσγειωθούμε στον δικό μας χώρο, στο Σύνταγμά μας, υπό το φως του Διεθνούς Δικαίου, του Διεθνούς Οικονομικού Δικαίου, των κανόνων του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου, υπό το φως της ΕΣΔΑ και του Δικαίου της ΕΕ που είναι αναγκαστικές παράμετροι της ερμηνείας του Συντάγματος, τότε βεβαίως έχουμε να προσθέσουμε και πολλά άλλα πέραν του άρθρου 5 του Συντάγματος στη συζήτηση.

Ανήκω στη σχολή σκέψης την οποία παρουσίασε ο *Αντώνης Μανιτάκης* προηγουμένως. Πιστεύω κι εγώ ότι η ελευθερία της κίνησης είναι αυτή από την οποία γεννιέται η έννοια της αγοράς, του εμπορίου, της πρωτογενούς συσσώρευσης και στη συνέχεια της βιομηχανίας, σε συνδυασμό, βέβαια, με ένα ιστορικό περιβάλλον. Το περιβάλλον της πρώτης Βιομηχανικής Επανάστασης, το περιβάλλον των πόλεων και του «ζητήματος των πόλεων». Η θεμελίωση της οικονομικής ελευθερίας στην παράγραφο 1 ή στην παράγραφο 3 του άρθρου 5, δεν είναι «αθώα» υπόθεση. Ούτε ο *Πέτρος Παραράς* μας λέει κάτι το οποίο είναι μακριά από την κρατούσα αντίληψη, που αναφέρεται στον συνδυασμό των δυο παραγράφων. Οι επιμέρους επιλογές δεν είναι «αθώες», διότι εξαρτάται από αυτές το ποιοι περιορισμοί στην οικονομική ελευθερία γίνονται ανεκτοί. Αν γίνεται ανεκτός ο περιορισμός στο όνομα του γενικού συμφέροντος δια του νόμου, όπως ανέλυσε προηγουμένως ο *Αντώνης Μανιτάκης* ή αν δημιουργείται ένας υφέρπων πολλαπλασιασμός των περιορισμών επειδή υπάρχει η περιβόητη τριάδα των περιορισμών στο άρθρο 5 παράγραφος 1 που δεν υπάρχει στην παράγραφο 3. Δεν μπορεί η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και η συμμετοχή στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή να προσβάλλει το Σύνταγμα, τα δικαιώματα των άλλων και τα χρηστά ήθη.

Άρα εντασσόμαστε σε μια ενδοσυνταγματική, ως το πούμε έτσι, συστηματική ερμηνεία, αλλά βεβαίως πρέπει να μιλήσουμε και για την προστασία της ιδιοκτησίας και της περιουσίας, για τα όρια του κρατικού παρεμβατισμού, για τα κοινωνικά δικαιώματα και τα όρια του κοινωνικού κεκτημένου, να κάνουμε σταθμίσεις οι οποίες είναι πολύπλοκες, προκειμένου να μπορέσουμε να απαντήσουμε σε ορισμένες βασικές ερωτήσεις.

Η πρώτη ερώτηση είναι, υπάρχει δημοκρατία και κράτος δικαίου χωρίς οικονομική ελευθερία; Χωρίς ελευθερία της αγοράς; Χωρίς ελεύθερη κίνηση προσώπων, αγαθών, υπηρεσιών και κεφαλαίων; Προφανώς δεν υπάρχει. Δεν υπάρχει πολιτικός φιλελευθερισμός χωρίς οικονομικό και αντιστρόφως. Αλλά δεν υπάρχει και κοινωνικά ανθεκτικός φιλελευθερισμός χωρίς κοινωνική συνοχή, χωρίς κοινωνικό κράτος. Άρα έχει πολύ μεγάλη σημασία να δούμε τα θέματα αυτά με τον πραγματισμό και την ειλικρίνεια που απαιτείται.

Ας σκεφτούμε τι θα συνέβαινε εάν τα πράγματα είχαν εξελιχθεί διαφορετικά το πρώτο εξάμηνο του 2015. Αν είχε συντελεστεί το Grexit. Θα υπήρχε κίνδυνος για τη δημοκρατία και το κράτος Δικαίου, εκ μόνο του γεγονότος αυτού; Η απάντησή μου είναι,

να. Αυτό θα μπορούσε να έχει συμβεί με πλήρη συνταγματική κατοχύρωση της οικονομικής ελευθερίας και με την Ελλάδα τυπικά να είναι ακόμη μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αλλάζοντας νομισματική ζώνη και επιστρέφοντας στο εθνικό νόμισμα, θα διατηρούσαμε τις εγγυήσεις της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου; Κατά τη γνώμη μου, όχι. Θα είχε καταλυθεί και η δημοκρατική τάξη και το δικαιοκρατικό σύστημα. Τα capital controls με τα οποία ζήσαμε τόσα χρόνια, τι είναι; Αυτός ο τόσο βάνουσος περιορισμός της ελευθερίας της κίνησης κεφαλαίων. Τον βιώσαμε και είχε επιπτώσεις στην ανάπτυξη της χώρας, στην ανταγωνιστικότητα της οικονομίας.

Άρα έχει πολύ μεγάλη σημασία να συνδέσουμε την οικονομική ελευθερία με τη θεμελιώδη προϋπόθεσή της που είναι η ευστάθεια της εθνικής οικονομίας εντός του ευρωπαϊκού και διεθνούς περιβάλλοντός της. Γιατί αν δεν υπάρχει ευστάθεια, όχι μόνον του χρηματοπιστωτικού συστήματος, για το οποίο και χρησιμοποιούμε συνήθως τον όρο αυτό, αλλά ευστάθεια συνολικά της εθνικής οικονομίας, δεν υπάρχει οικονομική ελευθερία. Διότι με ποιες νομισματικές, χρηματοπιστωτικές και αγοραίες προϋποθέσεις θα διασφαλίσεις την οικονομική ελευθερία;

Υπάρχουν όμως και άλλα προβλήματα, τα οποία νομίζω ότι ξεκλειδώνει ο συγγραφέας και πρέπει να τα δούμε στη συνέχεια, στα «μετά το βιβλίο». Κυρίως το πρόβλημα των (αυτό) ρυθμιστικών δυνατοτήτων της αγοράς. Η αγορά η ίδια σε διεθνές επίπεδο είναι πιο παρεμβατική και πιο «κανονιστική» πολλές φορές από τα κράτη. Έχουν δημιουργηθεί συστήματα ιδιωτικής νομοθέτησης που δεν παράγουν απλώς soft law. Πρόκειται για κανόνες που διαθέτουν το στοιχείο του καταναγκασμού – τους επιβάλλει η αγορά.

Ας θυμηθούμε την αγωνία που κυριαρχούσε πριν λίγα χρόνια στη δημόσια συζήτηση, εάν θα οδηγηθούμε ως χώρα σε selective default και αν θα ενεργοποιηθούν τα περιβόητα CDS. Τα CDS (credit default swaps) είναι ασφάλιστρα κινδύνου που ρυθμίζει μια πλατφόρμα, αμιγώς ιδιωτική. Μια ένωση προσώπων στην οποία μετέχουν τράπεζες και ασφαλιστικές εταιρείες, η ISDA, η οποία θέτει κανόνες, διαθέτει πάνελ (οιονεί δικαιοδοτικό όργανο) επίλυσης διαφορών και επιβάλλει κυρώσεις, ενεργοποιεί τα ασφάλιστρα κινδύνου. Τα ασφάλιστρα κινδύνου ενεργοποιούνται εν ριπή οφθαλμού και ενδέχεται να οδηγήσουν σε χρεωκοπία ένα κράτος ως εκδότη δημοσίου χρέους (Ομολόγων Ελληνικού Δημοσίου, εν προκειμένω). Το 2012 με τη δραστική παρέμβαση στο ελληνικό δημόσιο χρέος (τη μεγαλύτερη στη διεθνή ιστορία των αναδιαρθρώσεων), ενεργοποιήθηκαν τα CDS, αλλά δεν υπέστη η χώρα βλάβη από την ενεργοποίηση αυτή, γιατί είχαμε προετοιμάσει, με νομικά ασφαλή και χρηματοοικονομικά επιμελή τρόπο, το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκε η χώρα.

Αυτό είναι το πλήρες θεσμικό περιβάλλον της οικονομικής ελευθερίας. Δεν είμαστε απλώς σε έναν χώρο ελευθερίας των συμβάσεων και ιδιωτικής αυτονομίας. Είμαστε σε

έναν υπέρ –ρυθμισμένο χώρο παγκοσμίως, επειδή η αγορά, όχι το κράτος, τα ρυθμίζει σε μεγάλο βαθμό όλα αυτά.

Τι σημαίνει άραγε οικονομική ελευθερία εντός των συμφραζομένων της ευρωπαϊκής οικονομικής διακυβέρνησης; Προβλέπει η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση ότι στην Ένωση ισχύει η «κοινωνική οικονομία της αγοράς». Αυτή είναι έκφραση που χρησιμοποιήθηκε από συντάγματα, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τα οποία είχαν κάποια μικρή ή μεγάλη σοσιαλδημοκρατική χροιά, το προοίμιο του γαλλικού Συντάγματος του 1946, το ιταλικό Σύνταγμα του 1948, ακόμη και ο Θεμελιώδης Νόμος της Βόννης, αλλά στο πνεύμα της εποχής, ως αντίσταση στις επαγγελίες του σοβιετικού καθεστώτος υπό συνθήκες ψυχρού πολέμου.

Αλλά αυτά είναι τα λόγια. Η πραγματικότητα είναι οι κλειδωμένες ανισότητες μεταξύ των κρατών-μελών της ΕΕ. Άλλο να είσαι δανειστής, άλλο δανειζόμενος, άλλο δημοσιονομικά «ενάρετος», άλλο δημοσιονομικά «αμαρτωλός», άλλο εντός και άλλο εκτός προγράμματος στήριξης. Και η νομισματική πολιτική από ποιόν ρυθμίζεται; Από τον κύριο *Ντράγκι*, τώρα από την κυρία *Λαγκάρντ* στην Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα. Η χρηματοπιστωτική πολιτική από τον SSM. Η φορολογική πολιτική από τους δημοσιονομικούς καταναγκασμούς για την επίτευξη του πρωτογενούς πλεονάσματος. Η ασφαλιστική πολιτική από την ανάγκη να είναι βιώσιμο το ασφαλιστικό σύστημα και να μην υπάρχει μακροπρόθεσμη αναλογιστική απειλή για το δημόσιο χρέος. Τι περιθώριο ελευθερίας έχεις; Ποιες επιλογές θα κάνεις; Διότι τώρα πια ζήσαμε τι σημαίνει να έχεις ένα σύστημα για «ομαλές συνθήκες θερμοκρασίας και πίεσως», τι σημαίνει να έχεις μια Ευρωπαϊκή Ένωση και μια Ευρωζώνη χωρίς μηχανισμούς πρόβλεψης και ανακοπής των κρίσεων, να έχεις μια Συνθήκη για τη λειτουργία της ΕΕ που δεν επέτρεπε πριν το 2012 το bail out, την οργάνωση προγραμμάτων στήριξης, την έστω έμμεση ενίσχυση της ρευστότητας που λίγο απέχει από τη νομισματική χρηματοδότηση, ενώ η Fed και η Τράπεζα της Αγγλίας μπορεί να τα κάνουν όλα αυτά.

Και τι μένει από όλα αυτά; Μένει κάτι που λείπει από το Σύνταγμα, που είναι η δημοσιονομική επίγνωση και το οποίο όχι μόνο λείπει, αλλά δεν προστίθεται και με την υπό εξέλιξη αναθεώρηση του Συντάγματος, παρότι αυτό επιβάλλεται από τη Συνθήκη για τη Σταθερότητα, τον Συντονισμό, και τη Διακυβέρνηση, από το νέο Fiscal Pact. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να δούμε το μεγάλο ερώτημα, αν υπάρχει οικονομική ελευθερία χωρίς οικονομική κυριαρχία ή με περιορισμένη οικονομική κυριαρχία. Όπως πρέπει να δούμε και το ζήτημα της ανάπτυξης, το όραμα της ανάπτυξης – η ελευθερία της ανάπτυξης λέει ο *Πέτρος Παραράς*. Τι σημαίνει αυτό, με τις δημογραφικές προβολές και με τους δημοσιονομικούς καταναγκασμούς που έχουμε σε σχέση με τον λεγόμενο δημοσιονομικό χώρο; Πώς το οργανώνεις αυτό; Αν δεν επιτευχθεί το 2,8% του ΑΕΠ ρυθμός ανάπτυξης ως βασική προϋπόθεση του προϋπολογισμού του 2020, η αλυσίδα των επιπτώσεων

θα είναι σοβαρή. Αν το 2,8% αποδειχθεί 2,5%, υπάρχει μια αλληλουχία υποθέσεων που πρέπει να επαναξιολογηθεί¹.

Όλα αυτά, νομίζω, μας επιτρέπουν να συζητήσουμε ψυχραιμότερα το θέμα που τίγεται στο βιβλίο ο *Πέτρος Παραράς* και με το οποίο κορυφώνει την ανάλυσή του, που είναι η αμφισβήτηση της μνημονιακής νομολογίας, κυρίως η αμφισβήτηση των βασικών αποφάσεων του Συμβουλίου της Επικρατείας, το οποίο αποδέχθηκε τη συνταγματικότητα του πρώτου μνημονίου, αποδέχθηκε τη συνταγματικότητα της παρέμβασης στο δημόσιο χρέος και μέχρι το 2012 αποδέχθηκε τη συνταγματικότητα των δημοσιονομικών μέτρων. Μεταβλήθηκε η νομολογία από το δεύτερο μνημόνιο και μετά, το Δικαστήριο κήρυξε ουσιαστικά τη λήξη των μνημονίων, ενώ η χώρα ζούσε στο δεύτερο μνημόνιο και όδευε στο τρίτο. Και διαμεύστηκε βεβαίως. Γιατί απεδείχθη ότι έπρεπε να πάμε και στο δεύτερο και στο τρίτο και στο «μετά μνημόνιο» με δημοσιονομικούς περιορισμούς, οι οποίοι ακόμη είναι υπό διαπραγμάτευση. Και αναγκάστηκε να κάνει πίσω η νομολογία και να επανεξετάσει τα πορίσματά της και να εκδώσει ξανά αποφάσεις αποδοχής της συνταγματικότητας των μέτρων τώρα για τα επιδόματα διακοπών και εορτών και για τον «νόμο Κατρούγκαλου» που προκάλεσε την τελευταία δέσμη των αποφάσεων με εκκρεμότητες (τι θα γίνει με τα αναδρομικά). Δηλαδή με συνείδηση των δημοσιονομικών επιπτώσεων, γιατί κάποια στιγμή χαλάρωσε ο δικαστής, νομίζοντας ότι ξεφύγαμε από την κρίση και μετά κατάλαβε ότι δεν ξεφύγαμε².

Ο φόβος, η διαχείριση του φόβου είναι το μεγάλο στοίχημα της πολιτικής, της οικονομίας, της Ιστορίας. Άρα, φανταστείτε να επικρατούσε η αντίληψη ότι δεν πρέπει να λάβουμε υπόψη το δημοσιονομικό συμφέρον. Αλλά τι είναι το δημοσιονομικό συμφέρον; Δεν είναι το εθνικό συμφέρον της υπόστασης του τόπου; Της πατρίδας. Φανταστείτε να είχαμε οδηγηθεί στην ασύντακτη χρεοκοπία με νομολογιακή πρωτοβουλία και αυτό να μη μας επέτρεπε να μιλάμε σήμερα για όλα αυτά.

1. Ακολούθησε, από τις αρχές του 2020, η πανδημία COVID-19, η οικονομική κρίση ως συνεπακόλουθο της υγειονομικής απειλής και της λήψης μέτρων για την αντιμετώπισή της, η ενεργοποίηση της γενικής ρήτρας διαφυγής από το Σύμφωνο Σταθερότητας, η έγκριση όλων πρακτικά των κρατικών ενισχύσεων που χορηγούν τα κράτη μέλη με βάση τις δημοσιονομικές τους δυνατότητες, το κολοσσιαίο πρόγραμμα πανδημικής ποσοτικής χαλάρωσης της ΕΚΤ/ ΕΣΚΤ (PEPP), το Ταμείο Ανάκαμψης (New Generation) και η έκδοση κοινού χρέους της ΕΕ για τη μερική χρηματοδότησή του. Άρα διανύουμε μια περίοδο εξαίρεσης που κυφορεί νέες πραγματικές ανισότητες μεταξύ των κρατών μελών και, ελπίζω, μια πιο ευέλικτη και διορατική αντίληψη για το Σύμφωνο Σταθερότητας.

2. Ας μου επιτραπεί να παραπέμψω για μια πιο αναλυτική παρουσίαση, με τη σχετική βιβλιογραφική και νομολογιακή τεκμηρίωση, στη μελέτη μου, *Η οικονομική κρίση ως δικανική πρόκληση*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2019.

Βέβαια, ο *Πέτρος Παραράς* είναι υποδειγματικός ερευνητής, είναι ένας θεράπων της δεοντολογίας, συζητά με τους συναδέλφους του, με όλη τη θεωρία, στις υποσημειώσεις, σέβεται την αντίθετη άποψη, είναι υπόδειγμα και για τους νεότερους επιστήμονες και καλεί για την παρουσίαση του βιβλίου του συναδέλφους του, από τον χώρο του Συνταγματικού Δικαίου, με τους οποίους έχει γνωσμένες θεωρητικές διαφορές. Διότι και ο *Αντώνης Μανιτάκης* και εγώ έχουμε άλλη προσέγγιση και για το άρθρο 5 παράγραφος 3 και για το άρθρο 25 παράγραφος 1, για την αρχή της αναλογικότητας. Γι' αυτό λέω ότι είμαστε σε έναν διαρκή διάλογο.

Το ερώτημα με το οποίο κλείνω και το οποίο το βάζω ως ιδέα στον *Πέτρο Παραρά* ο οποίος είναι χαλκέντερος και πραγματικά αξιοθαύμαστος γιατί δουλεύει με νεανική ορμή και κόπο, όχι πνευματικό απλώς, αλλά και σωματικό, γιατί αυτά δεν είναι εύκολα πράγματα, είναι το εξής: τι γίνεται με την οικονομική ελευθερία υπό συνθήκες τέταρτης Βιομηχανικής Επανάστασης, τεχνητής νοημοσύνης, κλιματικής αλλαγής, δηλαδή υπό συνθήκες ριζικής αλλαγής του φαινομένου της εργασίας που σημαίνει και των εργασιακών και των κοινωνικών σχέσεων, αλλά και της φύσης του κεφαλαίου. Διότι το να μιλάει κανείς για τον συντελεστή κεφάλαιο με την παραδοσιακή έννοια, την αμιγώς οικονομική, είναι, κατά τη γνώμη μου, πεπερασμένο διότι τώρα πια υπάρχουν άλλα στοιχεία, διανοητικά, άυλα, έμμεσα, τα οποία αποτιμώνται οικονομικά αλλά δεν είναι από τη φύση τους οικονομικά με την κλασική έννοια του όρου. Και βεβαίως αυτό οδηγεί σε έναν αναστοχασμό για τον οικονομικό ρόλο του κράτους. Διότι αυτό που βλέπουμε, τη μείωση του ρόλου του εθνικού κράτους, δεν σημαίνει από μόνο του και αυτομάτως μείωση του ρόλου του κράτους γενικά, γιατί ό,τι χάνει το κράτος μέλος σε παρεμβατισμό και σε θεμελίωση εθνικών τειχών που προστατεύουν δασμολογικά ή με άλλους έμμεσους τρόπους την εθνική αγορά, μεταφέρεται στην Ευρωπαϊκή Ένωση που υψώνει τα δικά της τείχη. Οι Ηνωμένες Πολιτείες, την εποχή του Προέδρου *Τραμπ*, βλέπουν την Ευρώπη όχι ως ιστορικό σύμμαχο αλλά ως αντίπαλο σε έναν εμπορικό πόλεμο, όπως βλέπουν και τον Καναδά. Αυτό σημαίνει νέα δεδομένα για τη γεωοικονομική θεώρηση των θεμάτων και αυτά επηρεάζουν, βεβαίως, το περιβάλλον μέσα στο οποίο λειτουργεί ή δεν λειτουργεί η οικονομική ελευθερία, η ελευθερία της αγοράς, η πολιτική ελευθερία, η δυτική δημοκρατία.

Υπάρχουν τέτοια πολύ σοβαρά ζητήματα στα οποία μας εισάγει ο *Πέτρος Παραράς* με αυτό το πολύ σημαντικό σύγγραμμά του, για το οποίο θέλω να τον συγχαρώ και να τον ευχαριστήσω και να του ευχηθώ και εις άλλα με υγεία.

Ευάγγελος Βενιζέλος

